

BURSA İL MÜFTÜLÜĞÜ  
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

HAYATİ KİŞİLİĞİ ve DÜŞÜNCELERİYLE

# **HZ. ALİ SEMPOZYUMU**

TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ

(08-10 EKİM 2004 BURSA)

Yayına Hazırlayan

**M. Selim ARIK**

İL MÜFTÜLÜĞÜ  
BURSA 2005

## ENDÜLÜS EMEVÎLERİ DÖNEMİNDE Hz. ALİ İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR  
AÜ İlahiyat Fakültesi

Bu tebliğde, başlığından da anlaşılacağı üzere, ağırlıklı olarak Endülüs Emevileri döneminde Şiîler ve Hâricîler gibi muhalefet grupları ile Sünni çoğunluğun ve iktidarın Hz. Ali'ye dâir algılama ve yaklaşım biçimleriyle alakalı bazı mülâhazalar ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Hz. Ali'ye yaklaşımda Endülüs Emevileri ile Doğu'daki selefleri arasındaki farkın altı çizilecektir.

İlk dönem fetihleri ile oluşan İslâm coğrafyasında Emevi varlığının en güçlü olduğu yerlerden birinin, belki de en başta geleninin Endülüs olduğu söylenebilir. Henüz Endülüs Emevi devleti kurulmadan önce, bu bölgede Mevâlînin (Mevalî Benî Ümeyye) ve Şamlı askerlerin teşkil ettiği Emevilere bağlı önemli bir nüfus potansiyeli mevcuttu. 750'de Doğu'da yıkılan Emevi Devleti, 756'da Endülüs'te ihya edilirken esas itibarıyla bu potansiyelden istifade edilmiştir. Bundan sonra Emevi idarecilerinin Doğu'daki taraftarlarını Endülüs'e göçe teşvik etmeleri sonucu ülkedeki Emevi varlığı daha da güçlenmiştir.

Endülüs Emevilerinin en temel hususiyetlerinden biri, Sünni ve Sünniliğin müdafii bir devlet olmasıdır. Valiler döneminde büyük ölçüde İmam Evzaî'nin fikhî görüşlerinin uygulandığı ülkede, Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasının ardından Malikilik tedrici olarak yayılmaya başlamış ve devlet tarafından resmi mezhep ilan edilmiştir. Buna rağmen ülkede başlangıçtan itibaren Şiî ve Hâricî görüşlere yatkın kişi ve topluluklar da bir şekilde varlık alanı bulabilmişlerdir.

Hz. Ali adı, Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de yukarıda sayılan dinî gruplar arasında önemli bir ayrışma faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gruplardan Hâricîler, VIII. Yüzyıl ortalarından IX. Yüzyılın ilk çeyreği ta-

mamlanana kadar, Endülüs Emevi devletini meşgul eden önemli bir siyasi muhalefet hareketi olmuştur. Kuzey Afrika'daki gibi hemen tamamıyla Berberilerden müteşekkil olan Endülüs Haricîlerinin, geride yazılı bir literatür bırakmadıkları için, Hz. Ali ile alakalı olarak ne gibi düşünceleri dile getirdikleri bilinmemektedir. Mamafih, X. Yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika'da Fatimîlere karşı direnişe geçen **Ebû Yezid el-Haricî**'nin bazı Berberi kabilelerini yanına çekebilmek için Hz. Ali'yi kötüleyen ve ona destek verenleri küfürle itham eden bir strateji izlemiş olması (Deşravî, 247), Endülüs'teki Hâricîlerin de benzer bir strateji ile hareket etmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Endülüs Emevilerine yönelik Şiî nitelikli ilk ciddi muhalefet hareketi ise, 768'de **Şaykâ b. Abdülvahid** isimli Miknaseli bir Berberinin önderliğinde başladı ve tam on yıl sürdü (Mekkî, 98-9). Bunun ardından Endülüs, X. Yüzyılın başlarında Kuzey Afrika'da vücut bulan **Fatimîlerin** gönderdiği dâilelerin propaganda faaliyetleriyle karşı karşıya geldi. Gerek Şakya'nın gerekse Fatimîlerin temellerini atan **Ebû Abdullah eş-Şiî** isimli dâinin, kendilerini, Doğudaki Ehl-i Beyt adına hareket eden muhalefet hareketlerinden farklı olarak Hz. Ali'ye değil de, eşi Hz. Fatıma'ya nispet etmeleri dikkat çekicidir. Bu tutumda onların, Doğuda Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan çocuklarının da imamet iddiasında bulunmuş olmalarını göz önüne alarak, kendilerini Hz. Peygamber'e Hz. Ali üzerinden dolaylı biçimde bağlamak yerine Hz. Fatıma vasıtasıyla doğrudan bağlı gösterme arzusunun etkili olduğu söylenebilir.

Fatimî dâiler, halka nüfuz edebilmek için ilk basamak olarak Hz. Ali'nin faziletlerini kullanmaktaydılar. Bundan sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve onlarla birlikte hareket eden sahabeye karşı düşmanlık hislerini yaygınlaştırmaya çalışmaktaydılar. II. Hakem döneminde (961-76) Fatimî daisi olduğu iddiasıyla Kurtuba'da yargılanan **Tuleytulalı Ebu'l-Hayr**'a ait mahkeme kayıtları, bahse konu propaganda faaliyetlerinde ne gibi unsurların yer aldığı hususunda önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kayıtlara göre Ebu'l-Hayr, ilk üç halifeyi tekfir etmekte, Hz. Aişe hakkında çirkin sözler söylemekte, Hz. Ali'nin peygamberliğe Hz. Muhammed'den daha layık olduğunu, bununla birlikte Hz. Muhammed'in Hz. Ali'nin elinden peygamberliği gasbettiğini; Sahabeden içlerinde Ali, Ammar ve Mikdad'ın da bulunduğu toplam altı kişinin cennete, diğerlerinin ise cehenneme gideceğini, Ümeyye oğullarına karşı mücadele etmenin müşrik bir iktidara karşı savaştan daha üstün olduğunu söylemekte, ayrıca içkinin haram kılınmadığı, insanların ölüm sonrasında yeniden dirilmeyeceği, Kur'an'ın bir bölü-

münün sahih olmadığı ve kendisinin Kur'an'dan daha orijinal bir eser telif edebileceği, namaz kılmaya ve namaz için mescidlere gitmeye gerek bulunmadığı, domuz etinin yenilebileceği, Hz. Muhammed'in kıyamet günü şefa'at etmeyeceği gibi görüş ve iddialara sahip bulunmaktaydı. Ebu'l-Hayr'ın bu görüş ve iddiaları, Kurtuba kadısı Kasım b. Muhammed ve diğer müşavir fakihler tarafından incelenmiş, sonunda mürted olduğuna hükmedilerek, bazı fakihlerin muhalefetine rağmen, halife II. Hakem'in destek ve onayıyla tövbe hakkı tanınmaksızın ölüm cezasına çarptırılmıştır. (Fierro, 149-55).

Fatımîler öte taraftan, Emevilerin minberlerde Hz. Ali'ye ve evladına karşı başlattıkları lanetleme geleneğine bir tepki ve cevap olmak üzere, ilk üç halifeye ve sahabenin önde gelenlerine karşı kendi lanet okuma geleneklerini başlatmışlardır. Bu konuda Kuzey Afrika ve Mısır'daki uygulamalar hakkında bilgi sahibiyiz. Ancak Endülüs'le alakalı olarak kaynaklara doğrudan yansımış bir malumat mevcut değildir. Bununla birlikte, bazı Fatımî dâilelerin, Endülüs'ün güneydoğusunda âsî Müvelled lider İbn Hafsun tarafından Bubeşter (Barbastro)'de kendilerine tahsis edilen bir camide propaganda faaliyetlerinde bulundukları (İbnü'l-Hatib, 32) hatırlanacak olursa, onların bu esnada minberi lanetleme için kullanmış olmaları ihtimal dışı değildir. Emevi yanlısı kaynaklarda İbn Hafsun'un "mel'ûn", "fâsık", "mücrim", "mülhid" olarak tavsif edilmesini, devlete isyan etmesi yanında bu tür faaliyetlere arka çıkmasıyla da irtibatlandırmak mümkündür.

Endülüs Emevileri döneminde özellikle ulema arasında daha ılımlı bir çizgide Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sempatisizliği ile adını duyuran kişilerin varlığı da söz konusudur. Bunlardan birisi olan ve daha çok **el-A'şâ** olarak ünlenen Muhammed b. İsa el-Kurtubî (ö.221/), diğer Endülüslü arkadaşlarından farklı olarak ilim talebi için Medine yerine Bağdad'a gitmiştir. Dönüşünde Şia'ya olan sempatisiyle tanınan Vekî b. El-Cerrah'ın eserlerini Endülüs'e getirmesi yanında, Zeydiliği savunan eserler telif etmiştir. Kaynaklarda el-A'şâ'nın sürekli Hz. Ali'nin faziletlerini dile getirdiği ve onun davranışlarını kendisi için rehber edindiği belirtilmektedir. Rivayete göre emir **I. Hakem** (796-822), el-A'şâ'yı baş kadı olarak atamayı tasarladığında, şakaya olan düşkünlüğünden vazgeçmesini istemiş, ancak o "Hz. Ali, hilafet için bile şakayı terk etmediğine göre ben kadı olmak için mi terk edeceğim?" diyerek bu talebe olumlu yaklaşmamıştır (el-Huşenî, 14). Keza ilim tahsili için Mekke, Sana, Bağdad ve Kahire'de bulunmuş olan **Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn** da Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e karşı tavırlarından ötürü Muaviye hakkında olumsuz görüşlere sahip bulunmaktaydı ve bu nedenle "müteşeyyi"

olarak tavsif edilmekteydi (İbnü'l-Faradî, II, 27). *el-İkdu'l-Ferid*'de Hz. Ali'nin mütemadiyen "Allah ondan razı olsun/radiye Allahu anhu) ibaresi ile birlikte zikredilmesinden hareketle İbn Abdürabbih'in de "müteşeyyî" olduğu ileri sürülmektedir. Ne var ki, yalnız bu veriden hareketle sözü edilen müellifi bu şekilde tavsif etmek mümkün değildir. Zira Endülüs'te Sünnî çizgideki müelliflerin tamamına yakını, eserlerinde Hz. Ali'yi "Allah ondan razı olsun" ibaresiyle birlikte zikrederler. Aynı tespit, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimleri için de geçerlidir. İbn Abdürabbih'i, belki Emevi taraftarlığı ağır basan müelliflerden saymak daha doğru olur. Bunun en önemli kanıtı, halifelere tahsis ettiği bir kasidesinde ilk üç halifeden sonra, dördüncü halife olarak Hz. Ali yerine Muaviye'yi zikretmiş olmasıdır. Hem Endülüs Emevî devletinin varlığını ve birliğini savunan hem de Ehl-i Beyt'e yakınlığı ile tanınan ve bir süre Kurtuba baş kadılığı da yapan Zahirî fakih Münzir b. Saîd el-Bellûtî, bu kasideyi bir dostunun kütüphanesinde gördüğünde İbn Abdürabbih'i hakaret içeren sözlerle anmış ve kasidenin altına şu beyitleri eklemiştir (el-Makkarî, II,511-2):

*Ey habis kadının oğlu! Ali, halâ sizin nezdinizde imam ilan edilmiş değil midir?!*

*O ki, "kisâ/aba" sahibidir, Muhammed ailesinin en hayırlısı, İslâm'ın ilk bağlısıdır!*

Endülüs Emevileri, başlangıçtan itibaren kendilerini Malikilik sınırları içerisinde Sünniliğin müdafii olarak görmüşlerdir. III. Abdurrahman'ın Batınî tevillerle meşgul olan İbn Meserre taraftarlarının takip edilmesi için minberlerde okunmak üzere valilere gönderdiği ferman bu bakımdan ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bu fermanda halife, Hulefa-i Raşidîn'in ve Abbâsîlere kadar selefleri olan Emevi halifelerinin Hz. Peygamber'i örnek alarak İslâm dinini koruduklarını, buna karşılık Abbâsîler iktidara gelince pek çok sapıklığın ve bidatlerin ortaya çıktığını, ancak kendisinden önceki Emevi hükümdarlarının, Endülüs'te dinin bozulmasına, bidatlerin yaygınlaşmasına, sapık fırkaların cemaatin birliğini bozmalarına fırsat vermediklerini, bu ülkenin bu sayede din ve sünnet yurdu olarak kaldığını belirttiikten sonra kendisinin de İmam Malik'in mezhebine ve Sahabeden aktarılan sahih sünnete bağlılık içerisinde dinin safiyetini koruyacağını taahhüt etmektedir (İbn Hayyân, 23-4). Gerçekten de Emevî yöneticileri iş başına geldikleri günden itibaren Hz. Ali üzerinden siyaset yapan Haricîlere ve özellikle de Fatımîlere karşı sürekli müteyakkız olmuşlar ve bu cereyanların Endülüs topraklarından tasfiyesine yönelik askerî ve fikrî tedbirleri almaktan geri durmamışlardır. Fikrî tedbirler çerçevesinde Endülüs yanında Kuzey Afrika, hatta Mı-

sır'daki Malikî fakihlerine destek vermişler ve Şia karşıtı risaleler yazdırmışlardır. Ayrıca, Kuzey Afrika ve Endülüs'te kendilerini Fatımî yahut Alevî olarak niteleyen gruplar tarafından Hz. Ali'nin adı çokça istismar edildiği için, bunların soylarının gerçekten Hz. Ali'ye dayanıp dayanmadığını ortaya koymak maksadıyla eserler yazdırmışlardır. Endülüslü âlim İbnü's-Şebâni-siyye'ye ait *et-Tâcu'n-nesiyy fî nesebi âl-i Ali* bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Endülüs Emevileri, Fatımîlerin önünü kesmek için yeri geldiğinde en sert tedbirlere başvurmuş olmakla beraber, Hz. Ali'ye ve diğer Ehl-i Beyt mensuplarına karşı Doğu'daki selefleriyle mukayese edildiğinde daha ılımlı bir tutum içinde olmuşlardır. Hatırlanacağı üzere, Doğu'da ilk kez Muaviye'nin emri ile Hz. Ali'ye minberlerden lanet okunmasına başlanmış; Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç bu uygulama diğer Emevi idarecilerince sürdürülmüştü (İbn Abdürabbih, V, 114-5; Sarıçam, 291vd.). Söz konusu uygulamanın Müslümanların büyük bölümü tarafından tepkiyle karşılandığı ve Emevi yönetimine karşı hoşnutsuzluğun artmasında önemli payı olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan bu uygulama, yukarıda da belirtildiği gibi IX. Yüzyılda Fatımîler tarafından tersine çevrilerek ilk üç halife ve Emevilere karşı yönlendirilmişti. Buna karşılık Endülüs Emevileri, yönetimlerinin hiç bir döneminde Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'in diğer mensuplarına lanet okuma teşebbüsünde bulunmamışlardır.

Endülüs Emevilerinin lanet okuma konusundaki bu tutumları, elbette onların ataları Muaviye ile Hz. Ali arasında yaşanan mücadeleyi unuttukları anlamına gelmiyordu. Nitekim bilhassa siyasî tansiyonun yükseldiği zamanlarda Hz. Ali'nin faziletlerini görmezden gelme ya da Hulefa-i Raşidûnun dördüncüsü olarak onun yerine Muaviye'yi yerleştirmek suretiyle hali-feliğini geçerli saymama gibi tutumlarla karşılaşılıyor değildir. Bu duruma bir örnek olmak üzere yukarıda İbn Abdürabbih'in kasidesinden söz edilmişti. Yine **Emir Muhammed**'le ilgili şu malumat da üzerinde durulan hususa ilginç bir örnek teşkil etmektedir: Huşeni'de yer alan bir rivayete göre, emir Muhammed bir gece rüyasında dört atlı kişi görür. Bu kişilerin yüzleri o kadar nurlu, görünüşleri o kadar güzel ve mükemmeldir ki, emir onların bir benzerine bugüne kadar hiç rastlamamıştır. Derken emiri hem hayrete düşüren hem de kendilerine hayran kılan bu süvariler, bir süre sonra Musarra mescidinin karşısında dönemin ünlü fakihlerinden İbrahim b. Muhammed b. Baz'ın evinin kapısını çalarlar. Kapıyı açan İbn Baz'la müsafahalaşırlar, kendisine dua ettikten sonra oradan ayrılırlar. Emir, bu kişilerin kim olduklarını sorar. Kendisine "onlar **H. Muhammed, Ebû Bekir, Ömer ve**

**Osman**" denir. (Huşenî, 17). Rivayette nuranî yüzlü ve mükemmel görünüşlü kişiler arasında Hz. Ali'nin yer almamış olması dikkat çekicidir. Şayet rüya gerçek ise, bu, az önce de değinildiği gibi, bir Emevi hükümdarının Hz. Ali'yi yok sayan bilinç altını dışa vurması açısından oldukça önemlidir. Rüya gerçek olmayıp, bilahare böyle bir kurgulama yapıldıysa, kurguyu yapının da bir Emevi taraftarı olarak benzer bir bilinç altıyla hareket ettiğini göstermektedir.

Burada bir kez daha vurgulanması gereken husus, böyle bir bilinç altının varlığına rağmen, Endülüs Emevilerinin, seleflerinin başlattığı Hz. Ali'ye lanet okuma geleneğinden uzak durmuş olmalarıdır. Bunda hiç şüphesiz lanet okuma geleneğinin Şiîler arasında olduğu gibi Sünni dünyada da tepkiyle karşılanmış olmasının ve bu tepkinin Doğuda özellikle Mevali arasında Emevi devletinin yıkılışıyla sonuçlanan sürece yaptığı etki ve katkının Endülüs Emevileri tarafından acı tecrübeler sonucu idrak edilmesinin rolü bulunmaktaydı. Diğer taraftan Endülüs'teki güçlü Sünni varlığı da, öteden beri yeni bir lanet okuma denemesinin önündeki en önemli caydırıcı faktör durumundaydı.

Endülüs'teki Sünni ulema, ister Maliki isterse Zahirî olsun, Hz. Ali'den söz ederken birkaç hususa özellikle dikkat etmişler ve müşterek davranışa dönüştürmüşlerdir. Öncelikle Hz. Ali'nin, ister birinci isterse dördüncü sırada olsun, faziletleri teslim ve takdir etmişlerdir. İslâm'a girişteki kıdemini, gazvelerde gösterdiği kahramanlıkları, fıkıh alanındaki derin bilgisini, hikmetli sözlerini onun faziletleri arasında sayan bir tasavvura sahip olmuşlardır. İkinci olarak, onun halifeliliğine karşı çıkanları veya halifeliliğini geçersiz sayanları yeri geldiğinde doğrudan ya da dolaylı olarak tekit etmekten çekinmemişlerdir. Son olarak da, bu tenkitlerle birlikte, Doğuda yaşanan bölünmelerin Endülüs'te tekrar edilmemesi için, uzlaştırıcı bir üslubu benimsemişlerdir.

Meseleyi biraz daha müdellel hale getirmek için, örnek olarak iki âlimin Hz. Ali'ye dair tasavvur ve görüşlerinden bazılarını özetle de olsa serdetmek yararlı olacaktır. Hemen ifade etmeliyiz ki, bu âlimler, Endülüs Emevi devletinde makam sahibi olmuş ve bu devletin varlığından ve birliğinden yana tavır koymuş iki önemli şahsiyettir. Bunlardan biri **Abdûlmelik b. Habîb** (ö.238/853), diğeri ise **İbn Hazm** (ö.456/1064)'dır.

**İbn Habîb**, Sahabeden Abbas b. Mirdas es-Sülemî'nin soyundandır. İlim talebi için dört yıl Doğuda kalmış; bu esnada Mısır ve Medine'de bir çok ünlü bilginden dersler almıştır. Kurtuba Camii'nde kalabalık topluluklara verdiği vaazlar, yetiştirdiği çok sayıda öğrenci, ayrıca telif ettiği eserlerle En-

dülüs'te Malikiliğin yerleşmesinde ve dinî bilincin şekillenmesinde önemli rolü olmuştur. II. Abdurrahman tarafından fetva ve müşavere riyasetinin başına tayin edilmiştir. Emir üzerinde en etkili üç kişiden biri olduğu rivayet edilir. Nitekim, emirin fetva istediği konularda genellikle onun görüşünü tercih etmesi de bu rivayeti teyit etmektedir.

Emire bu kadar yakın ve onun üzerinde bu denli etkili olan İbn Habîb, **Tarih'**inde Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'i zikrettiği her yerde "Allah ondan/onlardan razı olsun" ibaresini eklemeyi ihmal etmemektedir. Hz. Ali'nin faziletlerini sayarken onu Medine'deki yedi büyük fakihin en büyüğü olarak zikretmekte, bu görüşünü Hz. Peygamber'e nispet edilen "**Ümmetimin en merhametlisi Ebu Bekir, en âdili Ömer, en hayalisi Osman, en iyi kadısı/hakimi Ali, en emini Ebu Ubeyde...'dir**" rivayetiyle teyit etmektedir. Fıkıh alanında Hz. Ali'nin sahip olduğu derin kavrayışı ve süratli hüküm verme gücünü örneklerle anlatmaktadır. Bu örneklerden birine göre, bir adam Hz. Ali'ye gelir ve "şu kişi dün gece rüyasında annemi gördüğünü ve ihtilam olduğunu söylüyor. Bunun hükmü nedir" diye sorar. Hz. Ali de "annen yüzünden ihtilam olduğunu söyleyen kişiyi güneşin altında durdurup, gölgesini kırbaçlaman gerektiği kanaatindeyim" cevabını verir. Keza İbn Habîb'in satırlarında Hz. Ali, **Hz. Ömer**'in baş danışmanıdır. Mesela Hz. Ömer, hicrî takvimi Hz. Ali'nin muvafakatını aldıktan sonra uygulamaya koymaktadır. Öte taraftan Hz. Ali, "**insanların en hayırlısı orta yol/itidal üzerine olanıdır**" diyerek insanları aşırılıklardan kaçınmaya çağırmaktadır. Müslümanların birbirine kılıç çekmesinden derin ızdırıp duymakta ve bu ızdırabını "**keşke bundan yirmi sene önce ölseydim**" diyerek dile getirmektedir. İbn Habîb, **Amr b. el-As'**ı Hakem olayında önceden varılan mutabakata sadık kalmadığını belirtirken Hz. Ali'yi yaralayan İbn Mülcem'i lanetler (İbn Habîb, 93, 104, 107-8).

İbn Habîb, zikredilen eserinde Emevi hükümdarlarını halife olarak niteleyer, ancak yeri geldiğinde Emevi devletinin kurucusu Muaviye'yi, **Hz. Ömer**'in ağzından sarayının kapılarını kapatıp içinde istirahatata çekilen, nefis yemeklerle nefsinin tatmin eden, sabah ancak güneş yükseldiğinde kalkan, müslümanların ihtiyaçlarıyla yeterince ilgilenmeyen biri olarak tavsif eden tariz yüklü ifadelerle yer vermekten çekinmez. Aynı Muaviye, eserin bir başka yerinde Ehl-i Beyt'le Hz. Osman'ın evladi arasında, Hz. Osman'ın öldürülmesi nedeniyle ortaya çıkan soğukluğu gidermek için uğraşan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir seferinde Hacca giderken Medine'ye uğrayan Muaviye, Hz. Hasan'ı alır ve Hz. Osman'ın evine gider. Hz. Osman'ın büyük kızı Aişe, "Babamın katilinin oğlunun senin yanında ne işi

var? Halife olmak için babamın kanını unuttun, katilin oğluyla anlaştın" diye sitem eder. Muaviye ise, uzlaşmayı hedefleyen bir üslup içerisinde, Hz. Hasan'ın Hz. Osman'ın öldürülmesinde rolünün olmadığını, tam aksine Hz. Osman'a âsîlere karşı savaşmayı teklif ettiğini, ancak halifenin buna yanaşmadığını, artık Müslümanlar arasında ayrılık ve savaşa son vermek gerektiğini, aksi takdirde yeniden başlayacak bir savaşta kimin galip geleceğinin kimin mağlup düşeceğinin belli olmadığını söyler ve daha da önemlisi, sırf arada ülfeti sağlamak için mehirini ödemeyi kendisi taahhüt ederek Aişe'ye Hz. Hasan'a evlenmesi teklifinde bulunur. Aişe bu teklife olumlu cevap verir ve evlilik gerçekleşir. Çok evlenip boşanmakla şöhret bulan Hz. Hasan, Aişe'ye farklı davranır ve ölene kadar onu boşama teşebbüsünde bulunmaz (İbn Habib, 97, 141-2). Muaviye'nin aracılığıyla Hz. Hasan ile Hz. Osman'ın kızının evlendiğini belirten bu bilgiye, yalnızca İbn Habib'de tesadüf edilmektedir. Söz konusu bilgi, başka kaynaklarca teyit edilmediği için doğruluğu tartışmalı olsa bile Ehl-i Beyt'le Benî Ümeyye arasındaki uzlaşma arzusuna vurgu yaptığı için ayrı bir öneme ve değere sahiptir.

İbn Hazm'a gelince, babası gibi kendisi de bir süre Endülüslü Emevîlere vezir olarak hizmet sunmuş olan bu ünlü bilgin, bilhassa *el-Fasl'ında "el-Kelâm fi'l-fadl ve'l-mufâdale beyne's-sahâbe"* başlığı altında Sahabenin fazilet bakımından derecelendirilmesi meselesi üzerinde dururken Hz. Peygamber'in eşlerini birinci sıraya yerleştirmekte, onlardan sonra Dört Halife'yi iktidara geliş sıralarına göre en faziletli sahabîler olarak saymaktadır. Hz. Ali'yi ilk üç halifeyle karşılaştırırken ona ait bir çok fazileti sıralamaktadır. İslâm dinine girişteki kıdemi, gazvelerde gösterdiği kahramanlıklar, zühd ve takvası, fetva bakımından üstünlüğü, beyat-ı rıdvâna katılarak Allah'ın rızasına nail olması, Hz. Peygamber'in onun hakkında "Harun Musa'ya göre ne ise, sen de bana göre osun", "Ali'yi ancak mümin olan sever, münafık olan ona buğzeder", "...O Allah Resûlünü, Allah Resûlü de onu sever" demesi, yirmiden fazla sahabînin Hz. Peygamber nezdinde Hz. Ali'nin Zübeyr b. Avâm ile birlikte "ekremü'n-nâs" olduğunun rivayet edilmesi İbn Hazm'ın sıraladığı faziletler arasındadır.

İbn Hazm, Emevîlerin bilinç altına yerleşmiş bulunan Hulefa-i Raşidîn'un dördüncüsünün Muaviye olduğuna dair yargıya da cevap olmak üzere, "Hz. Ali'nin halifeliği sahihtir. Hz. Osman öldürüldüğünde, halifesiz kalmamaları için Müslümanlara başlarına birini geçirmeleri farz oldu. Ali, halifelik için adaylığını açıkladığında bir Müslüman bile ona biat etse halifeliği sahihtir ve ona itaat vaciptir. Ondan ölene kadar hilafet için aldığı biati geçersiz kılacak bir davranış sudur etmedi. Adalet, iyilik, ciddiyet ve tak-

va dışında bir uygulaması da olmadı. Ali kendi halifeliğine biate davette haklı idi. ...Bu konuda kim ona karşı nizada bulunursa hata işlemiş olur" demektedir ve sözü Muaviye'nin Hz. Ali'ye biat etmemesine getirerek, bir taraftan onun davranışlarını ictihad hatası olarak değerlendirerek uzlaşmacı bir yaklaşımı ortaya koken, diğer taraftan bu ilk Emevi hükümdarına karşı gayet ustaca şu eleştiriyi yöneltmektedir: "Hz. Ali âsîleri cezalandırmak azmindeydi. Ancak âsîler çok kalabalık olduğundan bunun için zamana ihtiyacı vardı. Bir anda yerine getirilmesi mümkün bir sorumluluk olmadığından, bu konuda Hz. Ali'nin bir vebali kalmamıştır. Muaviye Ali'ye biat etmiş olsaydı, halife güçlenecek ve adaleti yerine getirebilecekti. Doğrusu Muaviye'nin biat etmemesiyle çıkan ihtilaf halifenin elini zayıflattı. Eğer tersi olsaydı, o, tıpkı Abdullah b. Habbab'ın katillerini cezalandırdığı gibi Hz. Osman'ın katillerini de cezalandıracaktı. Muaviye'nin Ali'ye biat etmeyişinde Ali'nin Ebu Bekir'e biat etmemesini örnek aldığı gerekçesine gelince, kötü örnek olmaz. Üstelik Ali, tutumundan döndü ve biat etti. Muaviye de aynısını yapsaydı isabet etmiş olurdu, onunla birlikte biatten kaçınanlar da biat ederlerdi".

İbn Hazm, Sıffin'de hakem tayinini kabul ettiği için karşı çıktıkları, hatta içlerinden bazı grupların tekfir ettiği Hz. Ali'yi haklı bularak şöyle savunmaktadır: "Hz. Ali, Allah'ın dininde bir şahsı hakem kılmış değildir. O böyle bir davranışta bulunmaktan uzaktır. O hakem tayininde haklıydı. Bütün askerler, delillerini hep birlikte dile getiremeyeceklerine göre, bu işi hake-me havale etmekten daha makul ne olabilirdi?! Zaten Hâricîler, bedevi kimselerdi; Kur'an'ı anlamadan okudular".

İbn Hazm, en sert tenkidini ise, Hz. Peygamber'den sonra halifeliğin nass gereği Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, ancak ilk üç halife tarafından bu hakkı gasbedilince takiiye yaparak nassı gizlediğini savunan Şia'ya yöneltmektedir. İbn Hazm'a göre, Allah'ın aslanı olan, Resulullah'ın önünde defalarca kendisini ölüme atan, Cemel ve Sıffin'de de aynı şekilde davranan biri hakkında böyle düşünmek caiz değildir. O, halife olduğunda ilk üç halifenin sünnetini değiştirmemiştir, yaptıkları antlaşmaları bozmamıştır. İbn Hazm bu konuda devamla şu ilginç değerlendirmeyi yapmaktadır: "Eğer hilafet konusunda Ali (r.a) lehine nas var idiye, onun 'Ey insanlar! Bu bana yapılanlar ne büyük bir zulümdür! Hakkımı teslim etmemek ve Resulullah'ın haberini inkar ne büyük cüretkârlıktır?! Benim arkadaşlarıma olan ef-daliyyetimi görmezlikten gelme ne büyük inattır!' demek Ali'nin üzerine farz değil miydi? O bunu yapmadıysa, Abbas oğullarından din-diyane sahibi birisi çıkıp niçin bunları söylemedi!? Hadi Onların arasında da Al-

lah'tan korkan biri yoktu, diyelim; Ensar ve Muhacirlerden müteşekkil Ehl-i İslâm arasında da 'Ey insanlar! İşte bu Ali. Nas gereği imamet onun hakkıdır, hak ve fazilet açıkça ondan yanadır, ona biat ediniz...' diyecek kadar hakkı söylemekten çekinmeyen birisi de mi yoktu!?...Şayet imametın nasla sabit olduğu konusunda söyledikleri doğru olsaydı, Hasan (r.a)'ın halifeliği Muaviye (r.a)'ye devretmesi mümkün olmazdı. Aksi takdirde Hz. Hasan, (onların iddiası gereği) sapıklığa, hakkın ve dinin ilga edilmesine yardım etmiş ve bu suretle Muaviye'nin tüm haksızlıklarına katılmış ve Resulullah'ın sözünü iptal etmiş olur.

Keza Hüseyin de Muaviye ölene kadar biatini bozmadığı için aynı suçu paylaşmış olur. Peki nasıl oldu da Hasan ve Hüseyin (r.anhüma) zorlama olmaksızın Hz. Peygamber'in sözünü iptale razı oldular? Muaviye öldüğünde Hüseyin, Yezid'e yapılan biati, hak üzere bulmadığından, dolayısıyla da hakkı talep etmek için karşı çıktı. Eğer Muaviye'ye yaptığı biati sahih kabul etmeseydi, Yezid'e karşı yaptığı kalkışmayı Muaviye'ye karşı da gerçekleştirirdi. Hasan, ki kendi uğrunda ölüme hazır yüzbin süvariye sahipti, Muaviye'ye biatin caiz olmadığına inansa, asla hilafeti teslim etmezdi". İbn Hazm, bu arada bir vesileyle Tabiün döneminin en fasık kişilerine temas ederken, Hz. Osman, Abdullah b. Zübeyir, ve Hz. Hüseyin'in katillerini bunların arasında saymakta, hem katilleri hem de onları gönderenleri lanetlemektedir (İbn Hazm, 87-171).

Endülüs Emevileri döneminde Hz. Ali'ye dair tasavvurlar ve yaklaşımları, toplumdaki ad verme temayülleri üzerinde durarak tamamlamak istiyoruz. Bu hususta bize yardımcı olabilecek en önemli kaynaklar, tabakat ve teracim kitaplarıdır. Söz konusu kaynaklarda geçen isimler, tıpkı günümüzdeki kamuoyu yoklamalarında olduğu gibi, ad koyma konusunda toplumsal gerçekliğin belki tamamını değil ama, temel eğilimlerini görme imkanı vermektedir.

Bu çalışmamız için İbnü'l-Faradî'nin *Tarihu Ulemai'l-Endelus*, İbn Beşkuval'ın *es-Sıla*, İbnü'l-Ebbâr'ın *el-Hulletü's-Siyerâ* ve İbnü'l-Hatîb'in *el-İhata fî Ahbari Gırnâta* isimli eserlerini gözden geçirdik. İlk iki eser, esas itibarıyla ulemaya dâirdir. Üçüncü ve dördüncü eserler ise, ulema ile birlikte devlet ricali hakkında da bilgi ihtiva etmektedir. Her dört eserin ortaya koyduğu gerçek şudur ki, Endülüs toplumunda Muhammed, Ahmed, Abdullah, Abdurrahman; en çok kullanılan isimlerdir. Bunları Yahya, Yunus, Yusuf, İsa, Musa, İbrahim gibi peygamberlerin; Dört Halifenin, genel ve yerel bazı tarihsel şahsiyetlerin isimleri takip etmektedir. Aşağıdaki tablo Ali adının ne oranda kullanıldığı konusunda fikir verici niteliktedir:

|          | Muhammed | Ömer | Osman | Ali | Hasan | Hüseyin | Muaviye | Yezid |
|----------|----------|------|-------|-----|-------|---------|---------|-------|
| Tarih    | 105      | 10   | 5     | 4   | 5     | 1       | 2       | 1     |
| Sıla     | 272      | 24   | 7     | 35  | 14    | 10      | 0       | 1     |
| İhata IV | 105      | 10   | 8     | 36  | 9     | 3       | 0       | 0     |

Bu tablodan hareketle şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

1. İbnü'l-Faradî'nin *Tarih*'indeki bilgilerin büyük ölçüde Endülüs Emevileri dönemine tekabül ettiği göz önünde bulundurulursa, bu dönemde Ali adını kullanma konusunda yoğun bir toplumsal ilginin gösterilmediğini söylemek mümkündür. Aynı tespit, Hasan ve özellikle Hüseyin isimleri için de geçerlidir. Bu durumun, söz konusu dönemde Şîî hareketlerin Endülüs'te marjinal kalmaları gerçeği ile paralellik arz ediyor olması dikkat çekicidir. Buna karşılık diğer müelliflerin yaşadığı XIII ve XIV. Yüzyıllarda ise Ali ve bu arada Hasan ve Hüseyin adlarına Emeviler dönemine oranla daha çok ilgi gösterildiği görülmektedir. Ömer ve Osman isimleri ile mukayese edildiğinde bu sonuç belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeyi ise, belki Mülûkü't-tavâif döneminden itibaren Endülüs'de Hz. Ali'ye dayanan tasavvufî cereyanların yaygınlaşması ile izah etmek mümkündür. Aynı dönemde, paralel bir gelişme olarak Ehl-i Beyt'in faziletlerini ve çektikleri çileleri konu edinen manzum kasideler çoğalmaya başlamıştır.

2. İster Emeviler döneminde isterse sonrasında olsun, toplumda Muaviye ve Yezid adlarının hemen hiç revaç bulmamış olması dikkat çekicidir. Öyle anlaşıyor ki, Endülüs toplumunun maşerî vicdanı, bu iki isme pek sıcak bakmamıştır. Daha da ilginç, Endülüs Emevilerinin de çocuklarına hiç Muaviye ve Yezid adlarını takmamış olmalarıdır. Oysa bilindiği gibi Doğuda Emevi hükümdarlarından ikisi Muaviye, üçü de Yezid ismini taşımaktaydı. Ayrıca şehzadelerden birinin adı da Muaviye idi. Bu durum bize, toplumun maşerî vicdanı gibi Endülüs Emevilerinin de Ehl-i Beyt'le ilgili tasarrufları nedeniyle halifelikleri İslâm dünyasında tartışmalı hale gelen bu iki isimden, dolayısıyla da söz konusu tartışmalardan uzak durmayı yeğlediklerini göstermektedir.

Sonuç olarak, Endülüs'de incelediğimiz dönem içerisinde, Doğudaki olayların tortularını kısmen görmek mümkün olsa da, Sünnî ulema arasında dolayısıyla da toplumun genelinde Hz. Ali, duygusallığın efsaneleştirdiği tarih dışı bir kişilik yerine tarihsel bir kişilik olarak algılanmış; kendisiyle ilgili siyasi olaylar daha makul bir çerçeveye yerleştirilmeye çalışılmıştır. Hislerden çok makulü önceleyen bu tavrın sonucu olarak, Endülüs'de Hz. Ali

etrafında bir kült teşekkül etmemiş veya teşekkül etmesine izin verilmemiştir. Bu suretle Hz. Ali'nin adının bir spekülasyon kaynağı olması ve siyaset üretme aracı olarak kullanılması en düşük seviyede kalmıştır. Diğer taraftan Endülüs Emevilerinin, Doğuda seleflerinin başlattığı Hz. Ali'ye lanet okuma uygulamasını terk etmiş olmaları, yaşanan tarihten sonuç çıkararak kendilerini geçmişe hapsetmeme, yahut geçmişin davranış kalıplarının kendilerini esir etmesine izin vermeme iradesini sergilemeleri bakımından dikkate değerdir.

#### BİBLİYOGRAFYA

İBN HABİB, *Kitabu't-tarîh* (nşr.S.M. el-Bedrî), Beyrut 1999; El-MAKKARÎ, *Nefhu't-tîb* (nşr. İ.Abbas), I-VIII, Beyrut 19888; İBN HAYYAN, *el-Muktebes V* (nşr.P.Chalmeta-F.Corriente-M.Subh), Madrid 1979; İBN ABDÜRABBÎH, *el-İkdu'l-ferîd* (nşr. A.et-Terhînî), I-IX, Beyrut 1987; İBN HAZM, *el-Fasl*, Kahire 1320; İBNÜ'L-FARADÎ, *Tarihu Ulemâi'l-Endelus*, Kahire 1966; İBNÜ'L-EBBÂR, *el-Hulletu's-siyerâ* (nşr. H. Mu'nis), I-II, Kahire 1963-64; İBNU'L-HATÎB, *el-İhâtâ* (nşr. M.A. 'Înân), I-IV, Kahire 1978; El-HUŞENÎ, *Kudâtu Kurtuba* (nşr. İzzet Atar el-Hüseynî), Kahire (t.y); DEŞRAVÎ, Ferhat, *el-Hilafetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut 1994; FİERRO BELLO, M. Isabel, *La Heterodoxia en al-Andalus durante el periodo omeya*, Madrid 1987

SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*, Ankara 1997; MEKKÎ, Mahmud Ali, "et-Teşeyyu'u fi'l-Endelus", *Sahifetü'l-Ma'hedi'l-Mısrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, I-II (1954) s.93-149.